

Kreacja siebie w świecie wirtualnym jako krok ku wyzwoleniu

Self-creation in the Virtual World as a Step towards Liberation

Abstract:

The article analyzes how modern technologies support the emancipation of minority groups through self-creation and expression. It begins with a discussion of oppression in social discourse, highlighting the difficulties associated with linguistic constraints. The text then focuses on the legitimization of first-person perspectives and communication strategies to break discursive silence. The article presents examples of the use of technology, such as increasing communication reach, community building and avatarization, as tools to enable minorities to express themselves and gain a voice, contributing to the construction of a more equal society.

Keywords: technology, emancipation, self-creation, communication, first-person perspective, avatarization, community

Słowa kluczowe: technologia, emancypacja, autokreacja, komunikacja, pierwszoosobowa perspektywa, awataryzacja, społeczność

Wprowadzenie

W ramach refleksji nad sytuacją społeczną, w której technologia staje się coraz większym aktorem, w artykule zostanie przybliżona kwestia emancypacji grup mniejszościowych¹ – w jaki sposób nowoczesne technologie mogą umożliwiać i ułatwiać wychodzenie z opresji. Szczególnie rozważony zostanie aspekt autokreacji w ramach ekspresji siebie. Celem tego artykułu jest zbadanie, jak możliwe jest wydostanie się

¹ W artykule posługuję się pojęciem „mniejszości” nie w ścisłym znaczeniu zdefiniowanym w międzynarodowych (np. europejskich) aktach prawnych. Głównie będę wspominać przykłady opresji wobec kobiet, osób transpłciowych, niebinarnych oraz osób neuroatypowych.

z impasu struktury kolistej charakteryzującej stałość dominującego dyskursywnie schematu ontologicznego, aby kreować coraz bardziej równościowe społeczeństwo.

Na początku artykułu zostanie wprowadzone pojęcie opresji, a także zostaną omówione jej przejawy w dyskursie. Podkreślę, jak trudna w ramach ograniczeń języka staje się eksplikacja własnego doświadczenia, co utrudnia z kolei uzyskanie wsparcia społecznego i wyrównanie szans. Następnie przejdę do kwestii, jakie są możliwości wyjścia ze wspomnianego impasu, koncentrując się na aspekcie uprawomocnienia perspektywy pierwszoosobowej. Kolejnym punktem w rozważaniach będzie analiza komunikacji – jak możliwe jest zakomunikowanie swojego doświadczenia, które było nieujmowane i pomijane dyskursywnie. Na końcu przedstawię przykłady wykorzystania technologii do zyskiwania głosu przez mniejszości, jakimi są: zwiększone zasięgi docierania do innych osób w społeczeństwie, możliwość budowania społeczności oraz awataryzacja.

Platformy społecznościowe są dziś dużą częścią życia ludzi, zatem pomijanie ich roli w dążeniu do tolerancyjnego społeczeństwa byłoby dużym niedopatrzeniem. Powiązaniem z nimi zagrożeniem – w postaci unifikowania treści pod kątem dominującej formy komunikacji – są mechanizmy systemów algorytmicznych. Z jednej strony mogą one ułatwiać dostęp do treści tworzonych przez osoby o podobnych doświadczeniach, z drugiej jednak niosą ze sobą ryzyko ujednociania tematycznego (np. spowodowane premiowaniem najbardziej popularnych treści), co koliduje z dążeniem do pluralistycznego społeczeństwa afirmatywnego wobec różnic i zwiększania tolerancji w oparciu o reprezentację różnorodności. Niesie to także ze sobą zagrożenie zwiększonej polaryzacji społecznej poprzez tworzenie tzw. baniek informacyjnych.

Z powodu ograniczeń objętościowych tekstu w artykule nie poruszono zagadnienia szans, problemów czy zagrożeń, które wiążą się z wykorzystaniem nowoczesnych technologii. Artykuł nie jest dogłębnym studium relacji między technologią a autokreacją i wytwarzaniem własnej podmiotowości społecznej, lecz służy zwróceniu uwagi na pewne możliwości emancypacyjne, przedstawione w formie przykładów, które mogą także być inspirujące w ramach namysłu nad sytuacjami, w których uczestniczą inaczej skategoryzowani aktorzy sieci polityczno-społecznej.

Trudności w eksplikowaniu doświadczenia

Opieranie się na zastanym schemacie ontologicznym hegemonicznej grupy uprawomocnienia jego status jako domyślnego i podstawowego dla funkcjonowania społecznego. Wraz z tym utrudnione staje się wyjście poza jego obręb i wzięcie pod uwagę potrzeb grup, których interesy i perspektywy są inne niż tej dominującej. W historii kultury zachodniej następowała afirmacja racjonalności, z którą wiązano poznanie prawdy

(uznawanej za jedną z ważniejszych wartości w ramach historii zachodniej filozofii), a także człowieczeństwo – poprzez odgrodzenie człowieka od innych zwierząt.

To, które doświadczenie zostanie uznane za „prawdziwe”, prowadzi do ustanowienia autorytetu i uprzywilejowania. To dominująca grupa wyznacza, co jest „typowe”, „normalne”, postulując pewien normatywny ideał człowieka. Odstający od tego ideału są odczłowieczani w dyskursie, ponieważ odbiera im się cechę postulowaną jako „ludzka” – racjonalność. Jak to ujęła Jenara Narenberg: „Historia, język, kontekst i władza to czynniki w dużym stopniu determinujące, kto będzie uznawany za «normalnego», a kto za «niewłaściwego»” (Narenberg, 2022, s. 47).

W kulturze zachodniej twórcami dzieł, które zwykle brano pod uwagę, byli dorośli mężczyźni o wyższym statusie społecznym i jasnym odcieniu skóry. Pisząc o tym, co jest wartościowe, wnioskowali na podstawie swojej perspektywy, zatem konkludowali zwykle tym, co dla nich samych istotne, oraz że jest to najlepiej spełniane przez ludzi podobnych do nich samych (Braidotti, 2009, s. 63).

W historii zachodniej uznawano mężczyznę za wzór, a kobietę za przeciwieństwo bądź marne podobieństwo egzemplifikujące te „gorsze” cechy, za kogoś dalszego od stanu „ideału”². Był to przejaw seksizmu w ramach patriarchalnej struktury. Do postulowanego ideału należało także „bycie białym”, co prowadziło do ugruntowania rasizmu (McCarthy, 2015). W historii dochodziło do takich przypadków jak przetrzymywanie osób o innym odcieniu skóry w zoo, ponieważ uznawano je za mniej „ludzkie”, a bardziej „zwierzęce” (McCarthy, 2015). Dominujące w zachodnim społeczeństwie było także ujęcie heteronormatywne, co utrudniało zauważenie istnienia osób, których orientacja seksualna i tożsamość płciowa nie mieściły się w postulowanych binarnych ramach. Takim osobom przypisywano zaburzenia psychiczne (Cauldwell, 2006, s. 40). Budowanie pojęciowości dotyczącej opisu doświadczenia tych osób było znacznie utrudnione, np. przez łączenie tożsamości płciowej z orientacją seksualną (Halperin, 2021, s. 648).

W dobie próby obiektywizacji wszystkiego przez naukowy dyskurs to, co wytrąca się z przyjmowanego ujęcia, wrzucane jest w kategorię „zaburzenia” (Wróblewski, 2016, s. 24). Powołanie się na dokonania w dziedzinie psychiatrii ułatwia zdyskredytowanie czyjegoś doświadczenia bądź czyjejś tożsamości poprzez dopasowanie ich do etykietek medycznych wskazujących na coś „nietypowego”, „nienaturalnego”³. Już samo zaszufładowanie danej rzeczy w taki sposób ma wpływ społeczny. Nie pomaga też to, że w powszechnym języku funkcjonuje określenie tego, co w jakiś sposób odmienne

² Przykłady takich twórców zob. Pakszys, 2004, s. 101.

³ O patologizacji zwykłych doświadczeń kobiet i osób transpłciowych w ramach androcentryzmu medycyny, np. ciąży, menstruacji, dysfornii płciowej, zob. Koyama, 2003, s. 256.

(i w tym sensie niekiedy nacechowane negatywnie), nazewnictwem zaczerpniętym ze słownika medycznego⁴. Takie zjawiska są powszechne w społeczeństwie – powodują nasilanie się negatywnych konotacji związanych z tymi terminami i napędzają dyskryminację⁵. W dyskursie naukowym, filozoficznym używano także określenia „schizofreniczny”⁶ jako odnoszącego się do czegoś, co poszatkowane, nieustrukturyzowane⁷.

Jednostki, których doświadczenie nie jest bazowe dla normatywnego ujęcia, nie mają zbyt wielkiego pola do tworzenia narracji o sobie. Na przykład: dla osób niebinarnych bądź innych spod *umbrella term* transpłciowości znacznie utrudnione jest wyjście spoza binarnej kategorii płci (określanej jako żeńska lub męska), która jest przypisywana niezależnie od tej jednostki i w dużej mierze warunkuje jej postrzeganie przez innych, jej socjalizację i inne aspekty przekładające się na byt tej jednostki. Osobom, które sytuują się poza tym binarnym schematem, odbiera się prawo do stanowienia o sobie w kategorii płciowości (także niebinarnie pojmowanej) w zgodności z samoidentyfikacją.

Sposobem na przekazanie swojego doświadczenia może być zakomunikowanie problemów napotykaných w ramach funkcjonowania w społeczeństwie. Taki zabieg został wykorzystany w tekście *Cisgenderowy przywilej: rzecz o przywilejach wyrażania normatywnego genderu* (Taylor, 2021, s. 731) poprzez zaprezentowanie kwestionariusza z pytaniami, których celem jest wprowadzenie osób czytających w trudności, z jakimi mogą się mierzyć osoby, których tożsamość bądź ekspresja płciowa nie korespondują w ramach społecznych norm z płcią przypisaną im przy urodzeniu. Jednak taka metoda komunikacji wciąż nie umożliwia wyjścia poza pojęciowość funkcjonującą według esencjonalizującego (Koyama, 2003, s. 250) paradygmatu heteronormatywnego.

Innym przykładem dyskursywnego przemilczenia i braku narzędzi językowych jest nieobecność w szerszej dyskusji społecznej takich kwestii jak „gwałt na randce” czy

⁴ O takim zjawisku w kontekście osób z niepełnosprawnością piszą A. Masłowska i M. Dmochowska: „Samo nazewnictwo jest już stygmatyzujące, zazwyczaj określa się bowiem takie osoby jako «upośledzone», «chore umysłowo», «niedorozwinięte», co sugeruje dziwność, «nienormalność», zagrożenie, śmieszność, obcość, a nawet wyłączenie ze skojarzeniowego kręgu «ludzi» (*homo sapiens*, istota myśląca)”, zob. Masłowska, Dmochowska, 2013, s. 202–203.

⁵ Wśród dzieci i młodzieży zdarza się słyszeć takie formy obelg odnoszące się np. do spektrum autyzmu lub zespołu Downa.

⁶ Przykładem dzieła, w którym użyto tego określenia, jest *Anty-Edyp. Kapitalizm i schizofrenia* G. Deleuze’a i F. Guattariego.

⁷ Nazwy części chorób pochodzą od słów używanych zwyczajowo. Te słowa kiedyś nie miały tak mocnych konotacji z medycyną. Jednak dzisiaj, w ramach uprzywilejowania dyskursu naukowego jako obiektywnego, posługiwanie się pojęciami używanymi w dyskursie medycznym zdaje się bardziej ryzykowne w skutkach przez powiązanie normy medycznej z normą człowieka.

„przemoc domowa” do około lat 70. XX wieku (Kruks, 2017, s. 612–619). Nie znaczy to, że takie zjawiska nie zdarzały się wcześniej. Nie były nazwane i poruszane przez osoby doświadczające tego cierpienia w sferze publicznej.

Sposoby wyrażania własnej perspektywy

Grupom, które nie wpisują się w dominujący ideał, przypisuje się „dziwność”, „inność”, „szaleństwo” itp. Stąd, w ramach twórczości skupionych na emancypacji, zauważalne jest zwrócenie się ku temu, co wychodzi poza zastany schemat. W literaturze queer oraz feministycznej można znaleźć próbę afirmowania tego i uznania właśnie tych cech za wzór bądź dominującą wartość⁸. Wraz z tym podkreśla się także zmienność i dynamiczność w kontrze do statyki i stabilności. Przykładem takiego podejścia może być zwrot epistemologiczny ku cechom łączonym z kobiecością, takim jak cielesność oraz afektywność (Adamiak, 2023, s. 97), w opozycji do pojmowania odmaterializowanego rozumu jako źródła racjonalności, a zatem prawdy. W ramach tego w niektórych feministycznych i postfeministycznych teoriach skupienie zostaje nakierowane na ciało przeżywane jako podstawę doświadczeniową (Braidotti, 2009, s. 241). Uprawomocnienie opisu pierwszoosobowego, poprzez zwrot ku bezpośredniemu doświadczeniu, jako źródła prawdy działa otwierająco na dyskurs, ponieważ dopuszcza do niego każdorazowo różne u wyjścia ucieleśnione i usytuowane perspektywy.

Trzeba jednak zauważyć, że samo odwrócenie aksjologicznego dyskursu zdaje się niewystarczające w kontekście emancypacji i przeobrażania tego dyskursu (Smith, Watson, 2021, s. 58). Wspomniany zabieg odwrócenia dotyczy przeobrażenia w ramach zastanego schematu symbolicznego – jest zabiegiem immanentnym wobec niego. Immanentne przeobrażenie może służyć jako przykład kroku do afirmacji wszelkiej inności i ufundowania różnicy jako budującej dialog społeczny. W ramach walki z opresją i próby wypracowania społecznej strategii włączającej perspektywy należy rozpatrywać możliwości transcendowania dyskursywnego poza *status quo* i możliwe do eksplikacji treści w jego zakresie.

Grupy opresjonowane mogą wykorzystywać przypisane im cechy jako formę opowiedzenia nowych historii i zaproponowania nowych konotacji związanych z tymi pojęciami, by wymazywać ich pejoratywne skojarzenia. Zagrożeniem wiążącym się z takim działaniem jest możliwa esencjalizacja poszczególnych grup i utrzymanie istniejących podziałów bądź wprowadzanie nowych, które będą oparte na negatywnym (jako wykluczającym), a nie afirmatywnym pojęciu różnicy. Wypracowując równościową strategię społeczną, należy odrzucić esencjonalne charakteryzacje poszczegól-

⁸ Zob. Butler, 2021, s. 222.

nych grup i dążyć do uznania podmiotu za splot przeróżnych, niezdeteminowanych w ostateczny sposób cech (Braidotti, 2009, s. 37).

Wracając do przykładu związanego z opresją opartą na patriarchalnych strukturach i niewystarczalności immanentnego przeobrażenia, należy zauważyć, że celem jest odejście od postulowanych jakościowych różnic jako istotowo odpowiadającym pewnym cechom oraz wiążącej się z nimi hierarchizacji aksjologicznej. Zatem tak jak kobiety (i inne opresjonowane grupy) są równie rozumne jak mężczyźni, tak też mężczyźni (bądź inne dominujące grupy, w zależności od tego, jak ustawi się je w relacji i gdzie zauważy się różnicę) są afektywni i mogą być „nieracjonalni”. Inspirujący w tej sprawie jest postulat Lucy Irigaray: „Odzyskać nasze szaleństwo i oddać mężczyznom ich własne”⁹. Wspomniane transcendowanie dyskursywne w kontekście ujęcia heteronormatywnego może dotyczyć np. podniesienia kwestii osób niebinarnych. Poszerzenie kategorii związanych z płciowością i dopuszczanie do narracji tych wykraczających poza binarne rozróżnienia umożliwiające jest poprzez zwrot ku jednostkom i temu, jak poszczególne cechy tworzą z nich całości. Taka postawa jest alternatywą dla uogólniania różnic i narzucania ich grupom, a także automatycznego określania czyjejs tożsamości bądź przynależności do danej grupy na podstawie wykrojonych z całości części.

Poruszając się jedynie w ramach zastanego obszaru symboliczno-językowego, który fundowany jest przez grupy dominujące, w debacie publicznej dochodzi do pomijania kwestii związanych z grupami mniejszościowymi – mającymi mniejszą siłę przebiecia polityczno-społecznego. Ważnym punktem wskazującym na zmianę paradygmatu w myśli progresywnej jest zwrot ku opisowi autobiograficznemu, który umożliwia zaprezentowanie innej formy narracji niż ta domyślna, pozwalając na zmianę praktyk dyskursywnych. Taka forma przyjmowana była w ramach rozwijania myśli feministycznej (Adamiak, 2023, s. 45) oraz praktykowana jest do dzisiaj. To podejście ma wpływ także na inne dziedziny, np. socjologię¹⁰ lub antropologię (Masłowska, Dmochowska, 2013, s. 63). Aby opisywać fenomeny, muszą one zostać doświadczone, wyłapanie. Stąd forma pierwszoosobowa jest przydatną metodą do rozwinięcia opisu rzeczywistości. Aby zwrócić uwagę na jakiś problem, bardzo pomocne jest ujęcie go i eksplikacja, a te mogą zostać wykonane i podniesione przez jednostki, które doświadczają danych zjawisk. Takie podejście pozwala na poszerzenie perspektywy ujęcia jakiegoś tematu, wskazuje na nowe możliwe powiązania go z innymi oraz pomaga wytyczyć ścieżki świeżego, interdyscyplinarnego spojrzenia mogącego twórczo rozwinąć nurtujące naukowo i społecznie kwestie.

⁹ L. Irigaray, *Ciało w ciało z matką*, cyt. za: Adamiak, 2023, s. 97.

¹⁰ Przykładem może być praca Justyny Kajty – zob. Kajta, 2013, s. 63.

Inspirującą teorią, w ramach rozwoju namysłu nad pierwszoosobową perspektywą jako uprawomocnionym źródłem wiedzy, jest fenomenologia. Jak zostało wspomniane powyżej, w myśli feministycznej nacisk położono na pierwszoosobowe opisy doświadczenia. Filozofka Bonnie Mann uznaje ważność fenomenologii jako praktyki uwydatniającej rolę doświadczeń, która może być pomocna dla feminizmu (Adamiak, 2023, s. 32). Ta intuicja dotycząca praktyki jest także bliska innemu fenomenologowi, Maurice'owi Merleau-Ponty'emu, którego teoria koncentruje się na pojęciu ciała, rozumianego jako węzeł żywych znaczeń (Merleau-Ponty, 2001, s. 172), stąd skierowanie na to, co i jak jest doświadczane dzięki ciału, staje się centralnym celem badania. W autokreacji, stanowieniu o sobie, pisaniu własnej historii siebie i tworzeniu swojej tożsamości kluczowa jest rola tej osoby, która działa – „ja”, które doświadcza, interpretuje i przekazuje. To, jak dany podmiot rozumie rzeczy i kategoryzuje oraz jak komunikuje informacje, daje wgląd w jego postrzeganie i doświadczenie, a zatem zauważenie nowych, wartych podniesienia w debacie społecznej kwestii wynikających z eksplikacji nowych perspektyw.

Komunikacja doświadczenia i dialog społeczny

Narzucającą się kwestią w tak naszkicowanej problematyce jest to, jak w ramach utrzymwanego *status quo* może nastąpić wspomniana eksplikacja doświadczenia, która pozostanie zrozumiana przez innych członków społeczności i ostatecznie pociągnie za sobą ruch emancypacyjny¹¹. Jak wykuwać nowe pojęcia, które umożliwią wyrażanie doświadczenia – w tym doświadczenia opresji – w ramach zastanego schematu ontologicznego, nieuwzględniającego takich zjawisk. Przykładem wprowadzenia w naświetlenie możliwego rozwiązania, związanym z nowoczesnymi technologiami, może być odniesienie do funkcji w internetowej grze „Howrse”. Poza zajmowaniem się końmi i własną stajnią każda osoba użytkująca miała swoją stronę, na której było miejsce na tzw. „prezentację”, czyli pole, w którym można było napisać coś o sobie, sformatować tekst, a także wstawić treści wizualne, takie jak obrazy. Taki sposób autokreacji może zostać uznany za analogię do próby wyrażenia siebie przez jednostkę w ramach narzuconego i powszechnego dyskursu. Zasady są jasne i nie ma w nich żadnego skomplikowania, ale jako takie ograniczają to, co możliwe do przekazania i ujęcia.

¹¹ Nie poruszam w tym artykule kwestii tego, jak możliwa jest eksplikacja jakiegokolwiek doświadczenia oraz jak możliwe jest intersubiektywne porozumienie. Te kwestie są podnoszone w ramach tradycji fenomenologicznej i hermeneutycznej, na które nie ma w tym artykule tyle miejsca. Argumenty w ramach debaty na temat pojęcia doświadczenia w feminizmie poruszone są w twórczości M. Adamiak. Zob. Adamiak, 2023.

Poza tym gra dawała także możliwość formatowania swojej prezentacji w języku HTML, czyli zbudowania struktury takiej prezentacji bardziej u podstaw. Kodowanie w języku HTML umożliwiło stworzenie bardziej rozbudowanych form wizualnych, np. zrobienie tła na grafice bądź ustawienie ramek z suwakami. Jednym ze sposobów osiągnięcia takiego efektu mogło być poproszenie kogoś, kto zna język HTML, o pomoc, co wiązało się z koniecznością wyrażenia dokładnie tego, co i jak oczekiwane – zwiększając tym samym ryzyko porażki takiego projektu przez możliwość niezrozumienia. Kreacja treści odpowiadających dokładnie temu, jak osoba grająca chce się zaprezentować – autokreacji – wymagała nauki języka HTML przez osobę grającą.

Przenosząc analogię z tego przykładu na problem wyrażenia siebie w ramach zastanego schematu symbolicznego, językowego, należy zauważyć, że zyskanie umiejętności wyrażenia siebie wymaga pracy. Wiąże się to z aktywnym szukaniem oraz analizą (np. dla osób nieheteronormatywnych taką formą mogłoby być sięganie do literatury związanej z teorią queer, a także do treści z zakresu antropologii, sztuki i innych) i konfrontowaniem tego, co zastane, z własną interpretacją, a także uczestnictwem w dialogu. Dialog jest tu komponentem koniecznym, ponieważ to w nim następuje otwarcie na drugą osobę i na to, co przez nią przekazywane. W ramach dialogu następuje wzajemne zaproszenie obu stron do współuczestnictwa w poznaniu doświadczeniowego i hermeneutycznego świata każdej z jednostek poprzez ekspresję¹².

W kontekście dialogu nie sposób nie wspomnieć o komunikacji. Centralnym zagadnieniem dla aktywistycznego i emancypacyjnego działania, które opiera się na zwracaniu uwagi społecznej na różne kwestie, jest to, jak formułować komunikaty, które następnie zostaną odebrane i zrozumiane. Formułowane tezy muszą spełnić pewne kryteria wspólnego odniesienia, by mogły się stać częścią społecznej debaty.

Jeśli przyjmie się, że język formuje się poprzez użycie, to właśnie wprowadzanie własnej perspektywy jest kluczowe dla osiągnięcia celu, jakim jest włączenie do praktyki społecznej postulatów grup opresjonowanych. Nie jest tak, że pojęcia mają sztywne desygnaty i że słowa są stabilnie ustanowione w całej sieci językowych zależności. Język

¹² Innym ciekawym zjawiskiem występującym w ramach wspomnianych „prezentacji” w grze Howrse było to, że wstawiano w nich hiperłącza do zewnętrznych blogów, które służyły jako zaproszenie osoby przeglądającej prezentację do odwiedzenia także innych sfer doświadczenia osoby zapraszającej. Niektóre z tych blogów były skoncentrowane na tworzeniu społeczności, w ramach której osoby uczestniczące pisały opowiadania związane z przeżyciami kreowanej postaci. Zatem zaproszenie innej osoby do „swojego świata” nie odbywało się jedynie poprzez zaproszenie do biernego oglądania, a skoncentrowane było na możliwości współuczestnictwa i współtworzenia. Popularne były blogi dotyczące życia wyimaginowanej społeczności, np. wilków. Przykład takiego bloga (już nietworzonego) znajduje się pod linkiem: <https://wataha-wilkow-burzy.jimdofree.com/> (dostęp: 15.02.2024).

ewoluuje i jest czymś płynnym, ponieważ jego praktyczne ufundowanie cechuje się czasowością i kontyngencją. Każda jednostka w społeczeństwie wychodzi z nieco innej ucieleśnionej i usytuowanej perspektywy, zatem inaczej kategoryzuje i łączy zjawiska w swoim postrzeganiu. Wprowadzanie jednostkowej perspektywy przez osoby, których doświadczenie pod jakimś kątem wydaje się podobne, pomaga w rozpropagowaniu takowego ujęcia i wdrożeniu go do dyskursu.

Jeśli mniejszość zdecyduje się zabrać głos i aktywnie uczestniczyć w budowaniu własnej pojęciowości, by opisać swoje doświadczenie, tym samym wprowadza je do użytku i poszerza dialog społeczny, co pozwala innym opresjonowanym jednostkom dołączyć się do walki o zauważenie i uznanie postulatów grupy odwołujących się do wyzwania, przed jakimi stoją w codziennych sytuacjach. Takiej pracy nikt nie wykona za te mniejszości, ponieważ to ich pierwszoosobowa perspektywa próbująca ująć doświadczenie opresji będzie tą, która faktycznie trafia w sedno przeżywanego cierpienia¹³. Zauważalna jest tutaj struktura wzajemnej zależności doświadczeniowo-językowej, która wskazuje na niemożliwość sztywnego rozgraniczenia dyskursu i afektywności, ponieważ obie kategorie są wzajemnie splątane.

Wykorzystanie technologii do eksplikacji doświadczenia

Technologia zwiększa możliwości poszerzenia zasięgów i dotarcia do innych ludzi. Przesyłanie danych na taką skalę powoduje, że postulaty i wyrażone stanowiska mogą trafić do wielu miejsc na świecie, co zmienia skalę oddziaływania politycznego. Emancypacyjna działalność oddolna nie jest już tak zależna od środowiskowych (rozumianych jako to, co jest możliwe do zdziałania poprzez własne ciało w najbliższym terenie oraz poleganiu na własnej mobilności i motorycznej ekspresji) uwarunkowań. Tym, dla których problematyczna jest komunikacja werbalna, media społecznościowe mogą ułatwić dostęp do społeczności i opisanie swojej perspektywy (Cavar, Baril, 2021; Caton, Chapman, 2016). W takim przypadku media społecznościowe stają się swoistym medium komunikacji, bez którego te osoby nie byłyby w stanie wyeksplikować swoich potrzeb i – jak porównuje to przywołana przez Cavar i Barila Rory do osób biegle komunikujących się werbalnie – utraciłyby głos (Cavar, Baril, 2021). Odebranie marginalizowanym grupom tego medium może prowadzić do dalszej marginalizacji i opresji (Sweet i in., 2019). Jak wskazuje Amandine Catala (Catala, 2020), osoby z niepełnosprawnościami są bardziej narażone na niesprawiedliwość epistemiczną

¹³ Trzecioosobowy opis czyjś doświadczenia wiąże się z nadużyciem związanym z przypisaniem sobie przez osobę opisującą autorytetu nad czyimś doświadczeniem. To podmiot doświadczający jest autorytetem w kwestii tego, co przez niego doświadczone – niezapośredniczone przez próbę obiektywizacji.

(ang. *epistemic injustice*), tzn. nieuznawanie ich świadectwa za tak samo wartościowe jak innych osób i umniejszanie ich perspektywy. Możliwość prowadzenia otwartych dzienników, np. blogów internetowych, własnej strony internetowej skupiającej się na ważnych dla autora zagadnieniach, tworzenia ogólnodostępnych kolekcji treści polityczno-filozoficznych – to ułatwia inspirowanie innych i pokazywanie im innej formy narracji niż domyślna. Sarah Cavar i Alexandre Baril w artykule *Blogging to Counter Epistemic Injustice: Trans Disabled Digital Micro-resistance* (Cavar, Baril, 2021) przedstawili wyniki swojej analizy treści tworzonych przez osoby trans z niepełnosprawnością i zauważyli, że skupiają się one na szerzeniu świadomości na temat różnych tożsamościowych możliwości, opisywaniu i komunikowaniu swojego doświadczenia, a także na działaniu na rzecz osób trans z niepełnosprawnością, wykraczając poza granice swojej społeczności. Tę działalność poprzez media społecznościowe osoby badające określili jako mikroaktywizm (ang. *micro-activism*). Taka forma działalności może być korzystna dla osiągnięcia pluralizmu społecznego¹⁴. Osobom z mniejszości trudno jest się łączyć w grupy w ramach środowiska, w którym funkcjonują, ponieważ brak im platform do zapoznawania się i dzielenia się ze sobą doświadczeniami, a także mogą być niedopuszczane do głosu bądź całkowicie pomijane (Cavar, Baril, 2021). Aktywizm osób z mniejszości, które zabierają głos w swojej sprawie i działają na rzecz innych, powiązany jest z tworzeniem przestrzeni dla innych w podobnej sytuacji. Zasięg, umożliwiony przez wirtualną rzeczywistość, pozwala na poznanie osób, których doświadczenie jest podobne, co rzutuje na odkrywanie siebie dzięki współtworzonej w dialogu formie eksplikacji doświadczenia (Cavar, Baril, 2021), a także prezentowanie osobom spoza mniejszościowej grupy informacji dotyczących wyzwań, przed którymi one stoją.

Przykładem omawianym w artykule (Cavar, Baril, 2021) jest popularna platforma społecznościowa Tumblr, używana przez wspomniane grupy mniejszościowe, określana przez autorów jako „trans-technologia sama w sobie, charakteryzująca się otwartością i bezpieczeństwem, które ułatwiają zbieranie informacji i samorealizację” (Cavar, Baril, 2021). Inne media społecznościowe także mogą służyć jako medium do emancypowania się poprzez kształtowanie widoczności swojej tożsamości w dyskursie. Kristen Tollan w pracy *Exploring the Development of Identity and Community Amongst Disabled Youth on Instagram* analizuje dyskurs wytwarzany przez młode osoby z niepełnosprawnością na platformie Instagram (Tollan, 2020). Oba badania wskazały na to, jak istotne w takiej działalności jest nakierowanie na tworzenie społeczności i zwracanie się ku niej. Analizowane w tych badaniach treści nie opierały się jedynie na ukazaniu trudności w życiu osób publikujących, lecz ich tematyka dotyczyła wielu

¹⁴ Zob. Sadowski, 2013, s. 16.

spraw dotyczących tych osób – także pozytywnych. Tym samym ukazywały życie i doświadczenie jako różnorodne, a nie jednoznacznie określone w wartościującym systemie, który systematyzuje ich doświadczenia i redukuje je do wyniku jednostek chorobowych, a nie konkretyzujących się splotów tożsamościowych (Cavar, Baril, 2020). Dodatkowo budowanie relacji z osobami, których doświadczenie koresponduje z własnym doświadczeniem, może rzutować na poprawę samopoczucia jednostki dzięki poczuciu akceptacji w społeczności, określonej przez Biancę Sturchio jako „inni tacy jak ja” (ang. *others like me*) (Sturchio, 2020, s. 83). Wraz z tym może wzrastać pewność siebie i autentyczna ekspresja siebie przez jednostkę. Zobrazowanie możliwości mediów społecznościowych nie ogranicza się oczywiście jedynie do platform takich jak Tumblr i Instagram. Podobne praktyki aktywistyczne korzystania z technologii informacyjno-społecznych zauważalne są także na innych platformach, m.in. na YouTube (Bakombo i in., 2023). Badania przeprowadzone przez Bakombo, Ewalefo i Konkle ukazują, jak wraz z widocznością i partycypowaniem w dyskursie wysubtelnia się obraz reprezentowanych tożsamości (Bakombo i in., 2023). Badanie opublikowane w „Cyberpsychology, Behaviour and Social Networking” wskazało, że dla osób autystycznych korzystanie z Facebooka może się wiązać z korzyściami dla samopoczucia i zdrowia psychicznego (Ward i in., 2018). Do podobnych konkluzji prowadzi studium dotyczące Twittera, które wskazuje, podobnie jak w kontekście innych platform, na wspólnotowy aspekt tego medium (Saga, Agarwal, 2015), wpływający na redukcję stresu u osób użytkujących i poprawiający przy tym jakość ich życia.

Z tematem autokreacji i nowych technologii wiąże się zjawisko awataryzacji – tworzenia alternatywnej wersji siebie w wirtualnej rzeczywistości. Może być to użyteczne narzędzie do samopoznania, autokreacji¹⁵. Dodatkowo awataryzacja może służyć jako furtka do autentycznego przekazania siebie i uzewnętrznienia, a także ukazania nowych i nieuwzględnionych dotychczasowo w dyskursie możliwości wytwarzania tożsamości (Cavar, Baril, 2020). Wspomniane aktywistyczne praktyki prowadzenia narracji odnoszącej się do własnego doświadczenia i selekcji przekazywanych na danych portalach treści są również formą kreowania swojego wirtualnego wizerunku. Estetyczny wymiar bytu jest splątany z innymi w ramach ujmowania własnej tożsamości i dotyczy wszelkiej formy ekspresji (od wyglądu po manierę mówienia, a także afirmację pewnych wartości oraz wyboru określeń w ramach samoopisu). Dla

¹⁵ Awataryzacja może także utrudniać samopoznanie, np. służąc do zwiększenia konsumpcji i sprzedaży pewnego stylu bycia. Jednostka manipulowana jakąś wizją bycia może próbować się wpisać w pewne ramy, by spełnić aspiracje bycia-jakąś, co ostatecznie może być tylko motorem zwiększania konsumpcji wynikającego z utrzymującego się niezadowolenia z siebie wraz z pogonią za wykreowanym ideałem. W niniejszym artykule zwracam uwagę na wyodrębniony teoretycznie pozytyw awataryzacji, jednak trzeba pamiętać o wieloaspektowości tego zjawiska.

transpłciowych, neuroatypowych osób z niepełnosprawnością oraz innych mogących mieć problem z odnalezieniem społeczności, w której będą akceptowane, wirtualna rzeczywistość często stanowi bezpieczny grunt do ekspresji siebie i odnalezienia zrozumienia wśród innych (Sturchio, 2020, s. 82). Dzięki obcowaniu z treściami, które mogą odnosić się także do ich doświadczenia, osoby te mogą afirmatywnie podchodzić do swojej tożsamości i określać się w adekwatny dla siebie sposób, zamiast odrzucać możliwość identyfikacji siebie jako osoby przynależącej do grupy powszechnie uznanej za „gorszą”, „inną”. Przykładem takiej osoby jest Miranda, osoba queer, która dopiero dzięki mediom społecznościowym zaczęła się faktycznie identyfikować jako osoba z niepełnosprawnością mimo wcześniejszej wiedzy o takiej kategoryzacji swojej kondycji (Miller, 2017, s. 509).

Awataryzacja pozwala m.in. na przybranie innego imienia i posługiwanie się nim powszechnie w wirtualnej rzeczywistości oraz ustanowienie go jako imię „kojarzone ze mną”. W świecie niewirtualnym o wiele ciężiej jest wyjść poza instytucjonalnie nadane imię, co zdaje się jeszcze trudniejsze dla osób, które nie wpisują się w ramy wyglądu kojarzonego z daną tożsamością płciową (ang. *passing*), bądź dla osób niebinarnych, których rację bytu próbuje się społecznie podważać i usuwać jej uprawomocnienie oparte na własnym określeniu tożsamości (Bieńkowska, 2013, s. 181). Imiona, z którymi identyfikują się osoby niebinarne, mogą nie być uznawane powszechnie za pełnoprawne imiona, a zatem nie być traktowane poważnie, co jest przejawem niesprawiedliwości epistemicznej i rzutuje także na formę umniejszenia tym osobom w relacjach międzyludzkich oraz szerzej – debacie publicznej¹⁶. Osoby niebinarne stawiają znak zapytania wobec uznanych ról płciowych oraz przypisywanych im normatywnie cech wyglądu, a to tworzy społeczne wyzwanie (Sharp, Shannon, 2020), które niekoniecznie musi zostać przyjęte przez członków społeczności – może dochodzić do ignorowania samoidentyfikacji takiej osoby bądź agresji wobec niej. W wirtualnej rzeczywistości o wiele łatwiej używać wybranego przez siebie imienia, przedstawiać się tak innym i zostać uznanym. Reguły instytucjonalne są tam niejako zawieszane, dzięki czemu nie ma rozstrzału między tym, co znajduje się w oficjalnych dokumentach lub pismach, a tym, jak jest przedstawiane przez osobę.

Podobnie do problemu z imionami wyglądu sprawa z używanymi przez osoby nieheteronormatywne zaimkami, które różnią się od tych domyślnie im przypisywa-

¹⁶ Zdarza się, że osoby transpłciowe, w szczególności niebinarne, wybierają taką wersję imienia, która nie będzie wskazywać jednoznacznie na którąś z binarnych opcji tożsamości płciowej. W Polsce wybór takiego imienia jest znacznie utrudniony. Często osoby transpłciowe używają imion, które nie występują zwykle w przestrzeni publicznej w Polsce bądź brzmią jak przekształcenia uznanych imion – tym samym mogą brzmieć dla innych jak pseudonimy. Może się to przyczyniać do dyskryminacji przez nieuznanie ich jako „poważnych”.

nych przez społeczeństwo. Takie osoby w przestrzeni wirtualnej mogą zasygnalizować innym używane przez siebie formy. Cavar i Baril w swoim artykule prezentują różne możliwości zaimków, którymi posługiwały się osoby na badanej przez nich platformie Tumblr (Cavar, Baril, 2020). Osoby korzystające z Tumblra mogły wprowadzać tam tzw. neozaimki, które podobnie jak wybierane przez nie i tworzone imiona nie są powszechnie uznawane (w tym także instytucjonalnie). Przykładem osoby tworzącej zawartość rozpowszechniającą takie formy ekspresji jest Margot Orbisling, która¹⁷ *samx* używa zaimków *xe/xir/xirs* (Cavar, Baril, 2020). Wśród zaprezentowanych zaimków wskazuje *onx m.in.* takie jak: *she/her/hers/herself, he/him/his/himself, ne/nem/neir/neirself, ze/zir/zirs/zirself*.

Dodatkowym bardzo korzystnym aspektem wirtualnej rzeczywistości jest możliwość ukrywania swojej cielesności lub pokazywania jej pod ścisłą kontrolą, co może odsuwać ewentualne np. transfobiczne zarzuty innych osób oraz sprawić, że jednostka dokonująca takiej autokreacji będzie czuła się autentyczniej w danym przedstawieniu, ponieważ nie będzie ograniczona do własnego uwarunkowania cielesnego wobec norm społecznych dotyczących binarnego rozróżnienia cech fizjonomicznych osób danej płci. W praktykę przejścia kontroli nad własnym wizerunkiem w sieci wpisują się m.in. wybiórczość co do pokazywanych przez siebie części ciała, przyjmowanie komfortowej dla siebie perspektywy i pozycji, a także kadrowanie wstawianych przez siebie zdjęć.

W pierwszoosobowych opisach doświadczenia osób neuroatypowych bardzo często powtarzającym się mianownikiem jest poczucie bycia traktowanym inaczej przez osoby ze środowiska oraz brak dobrego porozumienia z nimi¹⁸. Osoby neuroatypowe w codziennym funkcjonowaniu także spotykają się z brakiem zrozumienia oraz dyskryminacją ze względu na cechy, które mają z powodu swojej kondycji lub które są z nią powiązane (Grace i in., 2022, s. 2118). Dane cechy mogą się wiązać z nietypowym dla innych sposobem prowadzenia rozmowy lub mówienia, z innymi nawykami socjalizacyjnymi, z tzw. tikami lub potrzebą stymulacji/wyciszenia (Narenberg, 2022, s. 71–75). Te rzeczy w świecie wirtualnym mogą pozostać za „zasłoną”, jeśli są problematyczne dla danej osoby. Agnieszka Masłowiecka i Małgorzata Dmochowska, pisząc o osobach z niepełnosprawnościami, stwierdzają: „Niepełnosprawni umysłowo są dla otoczenia grupą niezrozumiałą, dziwną, budzącą niepokój, są «Obcymi», którzy żyją obok i wobec których nie wiadomo jak się zachować. Jako osoby często wyróżniające się poprzez

¹⁷ Używam formy „któr*x*”, „sam*x*”, ponieważ w języku polskim taki zapis pozwala na nieokreśloność używanego przez osobę rodzaju osobowego wykraczającego poza binarne i uznane powszechnie formy, jak „która/który”, „sama/sam”.

¹⁸ O tworzeniu społeczności i dzieleniu się doświadczeniami przez osoby autystyczne w ramach platform internetowych wspomina J. Narenberg na przykładzie Twittera (takie zjawisko można też dostrzec w ramach innych platform, np. TikTok lub YouTube). Zob. Narenberg, 2022, s. 69.

swoje zachowanie, wizerunek (do czego przyczynia się nierzadko infantyilizujący strój) czy sam wygląd (wiążące się z wadami genetycznymi dysmorie) stanowią wyraźny obiekt do dyskryminacji” (Masłowiecka, Dmochowska, 2013, s. 202). Druga strona interakcji opartej np. na mediach społecznościowych nie ma tak bezpośredniego wglądu w te aspekty ekspresji jednostki, co może obniżać prawdopodobieństwo dyskryminacji. Badanie przeprowadzone przez Alicję Jędrzejewską i Jessicę Dewey wskazuje, że autystyczne osoby „kamouflują się”¹⁹ mniej w wirtualnej rzeczywistości niż poza nią (Jędrzejewska, Dewey, 2021). Korzystanie z mediów społecznościowych także może być prostsze dla osób, które mają problemy z odczytywaniem skomplikowanych komunikatów w kontakcie z innymi (szczególnie w kontakcie bezpośrednim) (Schalkwyk i in., 2019; Pichnevski, 2015), ponieważ redukują złożoność kontekstową informacji. Ta bariera, z jaką wiąże się wirtualność, może być także pomocna dla innych osób, których gesty, wygląd bądź kondycja mogą się wiązać z dyskryminacyjnym, związanym z uprzedzeniem, traktowaniem ze względu na wspomniane powyżej aspekty.

Ostatecznie jednak sprowadza się to wszystko do czegoś ogólniejszego: awataryzacja tożsamości daje możliwość autentycznego kreowania siebie każdej jednostce, także takiej, której wartości i ekspresja są zgodne ze *status quo*. Awataryzacja może zatem służyć do kreowania bardziej tolerancyjnego i pluralistycznego społeczeństwa, ponieważ umożliwia jednostkom autoekspresję na własnych, kontrolowanych warunkach. To ostatecznie może doprowadzić do zwiększonej różnorodności w społeczeństwie i dekonstrukcji zastanych skojarzeń i stereotypów.

Zakończenie

Nowoczesne technologie mogą służyć grupom opresjonowanym do wyrażania siebie i eksplikacji doświadczenia dzięki zwiększeniu możliwego zasięgu szerzonych treści i tworzeniu społeczności pozwalających na wypracowanie pojęciowości w ramach dialogu. Media społecznościowe pozwalają także na konfrontację osób w społeczności z nieporuszonymi w debacie publicznej kwestiami, co może uwrażliwiać jednostki na różnorodność. W ramach autokreacji istotnym środkiem zdaje się awataryzacja, która umożliwia jednostkom ekspresję opierającą się w mniejszym stopniu na niezależnych od tej jednostki aspektach – takich jak fizyczne możliwości czy cielesność. Autokreacja jest także formą opowiadania historii, tj. proponowania nowych perspektywicznych splotów ujęcia tożsamości, co ostatecznie wpisuje się w projekt emancypacyjny i równościowy, którego celem jest dekonstrukcja hierarchicznej struktury społecznej.

¹⁹ „Kamuflowanie się” jest określone jako „zestaw strategii stosowanych w celu zapobieżenia zauważenia przez innych trudności społecznych danej osoby” (Jędrzejewska, Dewey, 2021).

W artykule skupiono się na możliwych działaniach emancypacyjnych w oparciu o aktualne opcje platform mediów społecznościowych – głównie skoncentrowane na treściach językowych przekazywanych np. w formie audiowizualnej. Tematem wartym rozwinięcia w ramach rozważań dotyczących wykorzystania nowych technologii (tu: mediów społecznościowych) w celu kreacji równego społeczeństwa jest namysł nad tym, jakie możliwości dają dane platformy, a czego nie obejmują funkcjonalnie. Należy wziąć pod uwagę, że mimo popularności audiowizualnego rodzaju komunikacji nie musi być on domyślny dla każdego. Namysł teoretyczny skupiony na dążeniu do bardziej równościowego społeczeństwa nie powinien zwracać się jedynie ku temu, jak grupy mniejszościowe mogą wykorzystać narzędziowo to, co zastane (tu: platformy mediów społecznościowych), lecz poruszać też temat tego, jak dane nośniki treści mogą stać się bardziej dostosowane do formy komunikacji danych grup. Ostatecznie nie chodzi zatem o dopasowanie się grup mniejszościowych do hegemonicznej formy narracji i przekazu (przykładami mogą być wspomniana forma audiowizualna oraz dominacja jednego języka – angielskiego). Wspomniane w artykule autobiografie i opisy pierwszoosobowe są użyteczną praktyką tworzenia pluralistycznej, empatycznej społeczności, w której uwzględniane są różne perspektywy. Jednakże nie wszyscy komunikują rzeczy w ten sam sposób – dla niektórych barierą w komunikacji jest niepełna funkcjonalność platform. Biorąc to wszystko pod uwagę, należy pamiętać o utrzymywaniu postawy otwarcia na perspektywy, a także o twórczej roli dialogu, by nie wpaść w zawężające, unifikujące i spłaszczające debatę publiczną pomijające uogólnienia bądź przemilczenia. Otwarcie na zmianę perspektywy i przearanżowanie danego wymiaru powinno odnosić się do każdego poziomu aktywności i działalności – od używanego języka do możliwości systemowych.

Bibliografia

- Adamiak, M. (2023). *Przeżywając płęć. Doświadczenie na styku feminizmu, poststrukturalizmu i fenomenologii*. Kraków: TAIWPN Universitas.
- Bakombo, S., Ewalefo, P., Konkle, T. M. (2023). *The Influence of Social Media on the Perception of Autism Spectrum Disorders: Content Analysis of Public Discourse on YouTube Videos*. „International Journal of Environmental Research and Public Health”, 20(4): 3246.
- Bieńkowska, M. (2013). *Transobywatelstwo po polsku. Transseksualista/tka jako obywatel*. „Pogranicze. Studia społeczne”, 22 (tytuł tomu: *Czy różnica jest polityczna? Zróżnicowanie społeczno-kulturowe a problem dyskryminacji*). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Braidotti, R. (2009). *Podmioty nomadyczne. Ucieleśnienie i różnica seksualna w feminizmie współczesnym*, tłum. A. Derra. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

- Butler, J. (2021). *Koniec różnicy seksualnej? (Fragmenty)*, tłum. A. Kowalcz-Pawlik. [W:] *Teorie wywrotowe. Antologia przekładów*, red. A. Gajewska. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Catala, A. (2020). *Metaepistemic Injustice and Intellectual Disability a Pluralist Account of Epistemic Agency*. „Ethical Theory and Moral Practice”, 23(5), s. 755–776.
- Caton, S., Chapman, M. (2016). *The Use of Social Media and People with Intellectual Disability: A Systemic Review and Thematic Analysis*. „Journal of Intellectual and Developmental Disability”, 41(2), s. 125–139.
- Cauldwell, D. (2006). *Psychopatia Transsexualis*. [W:] *The Transgender Studies Reader*, eds. S. Stryker, S. Whittle. New York: Routledge.
- Cavar, S., Baril, A. (2021). *Blogging to Counter Epistemic Injustice: Trans Disabled Digital Micro-resistance*. „Disability Studies Quarterly”, 41(2).
- Grace, K., Remington, A., Llyod-Evans, B., Davies, J., Crane, L. (2022). *Loneliness in Autistic Adults: A Systematic Review*. „Autism”, 26(8).
- Halperin, D. (2021). *Jak uprawiać historię męskiego homoseksualizmu*, tłum. J. Bednarek. [W:] *Teorie wywrotowe. Antologia przekładów*, red. A. Gajewska. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Jędrzejewska, A., Dewey, J. (2022). *Camouflaging in Autistic and Non-autistic Adolescents in the Modern Context of Social Media*. „Journal of Autism and Developmental Disorders”, 52, s. 630–646.
- Kajta, J. (2013). *Kto się sprzeciwia różnorodności? O tożsamości uczestników ruchu nacjonalistycznego*. „Pogranicze. Studia społeczne”, 22 (tytuł tomu: *Czy różnica jest polityczna? Zróżnicowanie społeczno-kulturowe a problem dyskryminacji*). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Koyama, E. (2003). *The Transfeminist Manifesto*. [W:] *Catching a Wave. Reclaiming Feminism for the 21st Century*, eds. R. Dicker, A. Piepmeier. Boston: Northeastern University Press.
- Kruks, S. (2017). *Wykraczając poza dyskurs. Feminizm, fenomenologia i „kobiecte doświadczenie”*, tłum. M. Rogowska-Stangret. [W:] *Główne problemy współczesnej fenomenologii*, red. J. Migasiński, M. Pokropski. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Masłowska, A., Dmochowska, M. (2013). *Niepełnosprawny – taki sam czy inny? Fotografia jako forma samoopisu osób niepełnosprawnych intelektualnie*. „Pogranicze. Studia społeczne”, 22 (tytuł tomu: *Czy różnica jest polityczna? Zróżnicowanie społeczno-kulturowe a problem dyskryminacji*). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Merleau-Ponty, M. (2001). *Fenomenologia percepcji*, tłum. M. Kowalska, J. Migasiński. Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Miller, R. A. (2017). *“My Voice Is Definitely Strongest in Online Communities”: Students Using Social Media for Queer and Disability Identity-Making*. „Journal of College Student Development”, 58(4), s. 509–525.
- Narenberg, J. (2022). *Neuroróżnorodne. Jak żyć w świecie skrojonym nie na naszą miarę*, tłum. K. Byłów. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Pakszys, E. (2004). *Człowiek uniwersalny vs. człowiek partykularny w perspektywie różnicy i równości płci/rodzaju*. „Kultura i Historia”, 6. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Pinchevski, A., Peters, J. (2015). *Autism and New Media: Disability between Technology and Society*. „New Media & Society”, 18(10), s. 1–17.

- Sadowski, A. (2013). „Pogranicze. Studia społeczne”, 22 (tytuł tomu: *Czy różnica jest polityczna? Zróżnicowanie społeczno-kulturowe a problem dyskryminacji*). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Saha, A., Agarwal, N. (2015). *Demonstrating Social Support from Autism Bloggers Community on Twitter*. [W:] *ASONAM '15: Proceedings of the 2015 IEEE/ACM International Conference on Advances in Social Networks Analysis and Mining 2015*. Association for Computing Machinery, New York, s. 1053–1056.
- Schalkwyk, G., Marin, C. E., Ortiz, M., Rolison, M., Qayyum, Z., McPartland, J. C., Lebowitz, E. R., Volkmar, F. R., Silverman, W. K. (2017). *Social Media Use, Friendship Quality, and the Moderating Role of Anxiety in Adolescents with Autism Spectrum Disorders*. „Journal of Autism and Developmental Disorders”, 47(9).
- Sharp, M., Shannon, B. (2020). *Becoming Non-binary: An Exploration of Gender Work in Tumblr*. [W:] *Gender, Sexuality and Race in the Digital Age*, eds. D. N. Farris, D. R. Compton, A. P. Herrera. Springer, Cham.
- Smith, S., Watson, J. (2021). *Wprowadzenie: koncepcje podmiotowości w kobiecych praktykach autobiograficznych*, tłum. A. Grzemska, M. Wesołowska. [W:] *Teorie wywrotowe. Antologia przekładów*, red. A. Gajewska. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Sweet, K. S., LeBlanc, J. K., Stough, L. M., Sweany, N. (2019). *Community Building and Knowledge Sharing by Individuals with Disabilities Using Social Media*. „Journal of Computing Assisted Learning”, 36, s. 1–11.
- Taylor, E. (2021). *Cisgenderowy przywilej: rzecz o przywilejach wyrażania normatywnego genderu*, tłum. M. A. Pelczar. [W:] *Teorie wywrotowe. Antologia przekładów*, red. A. Gajewska. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Ward, D. M., Dill-Shackleford, K. E., Mazurek, O. M. (2018). „*Social Media Use and Happiness in Adults with Autism Spectrum Disorder*”. „Cyberpsychology, Behaviour and Social Networking”, 21(3).
- Wróblewski, M. (2016). *Choroby walizkowe. O globalizacji zaburzeń psychicznych*. [W:] *Humanistyka (pół)peryferii*, red. K. Abriszewski, A. F. Kola, J. Kowalewski. Olsztyn: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Źródła internetowe

- McCarthy, C. (2015). *The History of Racism and the Human Zoo*, <https://ceiremccarthy.wordpress.com/2015/05/14/the-history-of-racism-and-the-human-zoo/> (dostęp: 15.02.2024).
- Sturchio, B. (2020). *Navigating LGBTQ+ and Disabled Intersections Online: Social Support and Identity Construction in the Age of Social Media*. [W:] *All Student Scholarship*, 379, <https://digitalcommons.usm.maine.edu/etd/379> (dostęp: 14.05.2024).
- Tollan, K. (2020). *Exploring the Development of Identity and Community Amongst Disabled Youth on Instagram*, <https://dr.library.brocku.ca/handle/10464/14974?show=full> (dostęp: 14.05.2024).
- Wataha Wilków Burzy, <https://wataha-wilkow-burzy.jimdofree.com/> (dostęp: 15.02.2024).